

К.М. Матусевич (Рівненський державний
гуманітарний університет, Україна)

ОНТОЛОГІЯ ЧЕТВЕРТОГО КРУПНОГО СУСПІЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ ЯК ЧИННИКА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

У статті досліджено розвиток і виокремлення духовно-інтелектуального виробництва у потужну самостійну макроекономічну складову, яка набула вирішального впливу на цивілізаційний розвиток суспільства. Запропоновано вважати, що виокремлення розумової праці у самостійну сферу економічної діяльності є четвертим крупним суспільним поділом праці.

Ключові слова: розумова праця, інтелектуальний продукт, інтелектуально-духовне виробництво, сфера інтелектуального виробництва, інтелігенція.

Літ. 14.

К.Н. Матусевич (Ровенский государственный
гуманитарный университет, Украина)

ОНТОЛОГІЯ ЧЕТВЕРТОГО КРУПНОГО ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ТРУДА КАК ФАКТОРА ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

В статье исследовано развитие и выделение духовно-интеллектуального производства в мощную самостоятельную макроекономическую составляющую, которая приобрела решающее влияние на цивилизационное развитие общества. Предложено считать, что выделение умственного труда в самостоятельную сферу экономической деятельности является четвертым крупным общественным разделением труда.

Ключевые слова: умственный труд, интеллектуальный продукт, интеллектуально-духовное производство, сфера интеллектуального производства, интеллигенция.

K.N. Matusевич (Rivne State Humanitarian University, Ukraine)

ONTOLOGY OF THE FOURTH MAJOR SOCIAL DIVISION OF LABOUR AS A FACTOR OF CIVILIZATIONAL DEVELOPMENT

The article studies the development and detachment of spiritual & intellectual production into a powerful independent macroeconomic component that is effecting more and more the civilizational development of the society. It is suggested to separate the mental as an independent field of economic activities what essentially is the fourth major social division of labor.

Keywords: mental labor; intellectual product; intellectual & spiritual production; field of intellectual production; the intellectuals.

Постановка проблеми. Революційний стрибок у розвитку інтелектуальної діяльності людей спричинив перехід суспільства до стану цивілізації. Він був зумовлений розвитком суспільного поділу праці, соціальним розшаруванням населення та винайденням писемності. Ф. Енгельс, спираючись на дослідження Л. Моргана, стверджував, що суспільство в ті часи «переходить до цивілізації внаслідок винаходу буквенної писемності і застосування її для запису словесної творчості» [14, 26]. Завдяки писемності з'явилася можливість створювати великі обсяги інформації і зберігати її на носіях інформації (глина, папірус, пергамент, папір тощо), обмінюватися інформацією, вести господарський облік, фіксувати розпорядження, закони, в цілому – розробляти і зберігати будь-які знання. Отже, цивілізаційний розвиток був би неможливим без

соціального розшарування населення, яке виокремило розумову працю в самостійну сферу економічної діяльності. Завдяки розвитку інтелектуально-духовної діяльності почало зростати створення інтелектуального продукту, що спричинило вдосконалення всіх сфер людського життя, насамперед, розвиток продуктивних сил суспільства, та викликало відповідні до цього прогресивні зрушення й процеси у суспільному економічному відтворенні.

Аналіз останніх досліджень показує, що цивілізаційному впливу на розвиток економічних відносин з приводу виокремлення розумової праці у самостійну сферу економічної діяльності приділяється недостатньо уваги. Об'єктом дослідження економічних відносин у відтворювальних процесах є переважно матеріальне виробництва та послуги.

Мета дослідження — дослідження онтології розвитку розумової праці з огляду на її виокремлення у самостійну сферу економічної діяльності та вплив на цивілізаційний розвиток суспільства.

Основні результати дослідження. Значення 3 крупних суспільних поділів праці для цивілізаційного розвитку суспільства є загальновідомим. Перший і другий крупні суспільні поділи праці спричинили поділ суспільства на професійні і майнові суспільні класи, започаткували відносини регулярного товарного обміну й грошового обігу, інститути майнової і соціальної диференціації, зумовили перехід до державної системи організації життя суспільства [14, 180, 182]. Третій крупний поділ праці спричинив багатшаровий розвиток систем і підсистем ринкового господарства, які стрибкоподібно еволюціонували аж до теперішнього часу відповідно до сучасного рівня розвитку речового складу продуктивних сил суспільства.

Але вся історія розвитку економіки людства показує, що розвиток розумової праці мав не менше цивілізаційне значення, ніж згадані крупні суспільні поділи праці. Розумова праця виокремилася у самостійну сферу духовно-інтелектуального виробництва. За своїм еволюційним значенням розумова праця перетворилася на потужну силу розвитку матеріальних, а згодом і духовних продуктивних сил суспільства. Варто зауважити, що в економічній літературі існує думка про те, що четвертим крупним поділом праці є відокремлення сфери послуг від матеріального виробництва [3, 7, 544]. Також стверджується, що четвертий крупний поділ праці відбувся у XX ст. у вигляді «виокремлення нематеріального виробництва» [13, 56].

Коли існує розбіжність у поглядах, доцільно звернутися до методологічних витоків проблеми, проаналізувати онтологію розвитку сфери розумової праці разом із відповідною соціальною диференціацією населення та їхній зв'язок із цивілізаційним розвитком суспільства. Виокремлення розумової праці у самостійну сферу економічної діяльності — це історично визначена, економічно й соціально взаємопов'язана структурована система суспільної праці, що склалася внаслідок якісної диференціації трудової діяльності.

Спочатку знання здобувалися емпіричним шляхом, тобто наочно встановлювалися зв'язки між явищами і процесами. З розвитком суспільного поділу праці і відповідним поділом суспільства на соціальні групи відбувалося відокремлення розумової праці від фізичної. В традиційному (доіндустріальному) суспільстві розумова праця зазвичай здійснювалася громадянами, які

належали до привілейованої частини суспільства. Представники пануючих класів суспільства мали монополію на державне і суспільне управління та інші суспільно важливі види розумової діяльності. В умовах будь-якого державного устрою існувала каста (соціальний прошарок) освічених чиновників, які здійснювали функцію влади, контролювали напрямки розвитку розумової праці.

Утім, ще із стародавніх часів пануючі класи не претендували на монополію всіх видів інтелектуальної діяльності. Ще задовго до нової ери утворюються групи професій (лікарі, вчителі, музиканти, артисти, торговці, архітектори тощо), які знаходилися у становищі челяді при дворах знаті, а за часів, наприклад, Стародавньої Греції могли бути навіть у соціальному статусі рабів.

Протягом тисячоліть зберігався технологічний спосіб виробництва, що базувався на ручній праці. Ручна праця не потребувала від працівників ґрунтовних теоретичних знань. Необхідні для роботи знання і навички накопичувалися емпірично у процесі праці, тому тривалий час продукти розумової праці використовувалися у матеріальному виробництві дуже обмежено. Засоби праці і технології не змінювалися століттями. Через це сфера розумової праці розвивалася майже відокремлено від матеріального виробництва і виконувала переважно функції задоволення науково-світоглядних, політичних, управлінських, військових, моральних, правових, естетичних, медико-оздоровчих потреб соціальної еліти суспільства.

Відсторонені від фізичної праці люди здійснювали різноманітну інтелектуальну професійну діяльність. Це започаткувало розвиток галузей та інститутів духовно-інтелектуального виробництва. Інакше кажучи, на певному етапі розвитку людського суспільства від сфери матеріального виробництва виокремилася сфера духовно-інтелектуального виробництва, яка згодом посіла визначальне місце у цивілізаційному економічному розвитку, тобто спричинила розвиток цивілізації. Отже, подальший крупний суспільний поділ праці був обумовлений розшаруванням суспільства на певні класи і прошарки, що спричинило виокремлення і самостійний розвиток інтелектуальної (розумової) праці у специфічний вид соціально-економічної діяльності.

Упродовж усього цивілізаційного розвитку людства, починаючи від її передісторії і аж до XVI ст., знання мали обмежений вплив на матеріальне виробництво. Коли знання набирають матеріальну силу, вони стають засобом сходження суспільства до цивілізаційних форм розвитку через внесення змін у знаряддя праці, що, відповідно, змінює і саму людину. Вдосконалення процесів відтворення носіїв знань започаткувало розвиток освіти, яка давала пересічній людині комплексне уявлення про навколишній світ, закладала загальні знання як основу розвитку інтелекту, обізнаності у житті, соціумі, природі, набутті конкретних професійних знань, навичок, досвіду.

Відносна самостійність науки стосовно освіти і матеріального виробництва (передусім технологій) надавала їй споглядального характеру, а людська практична діяльність перебувала переважно на донауковому рівні. Значним кроком у розвитку пізнання було об'єднання і логічна систематизація різних видів математичних знань, розкриття нових закономірностей, які запроваджувалися у наявні теоретичні системи й узгоджувалися з ними [9, 225], що свід-

чило про розмежування пізнавальної і практичної функцій науки. Вдосконалювалась внутрішня логіка наукового пізнання. Найвищим досягненням на той час була Евклідова геометрія, започаткована ще у III ст. до н.е. на основі аксіоматичного методу, який і досі вважається зразком доказовості, логічної коректності та наукової точності.

У добу раннього Середньовіччя наука була зосереджена в монастирях, її розвиток повністю контролювався церквою. З цієї причини набуті знання не мали безпосереднього впливу на техніку, технологію, виробництво матеріальних умов існування суспільства. Висока інтелектуальна діяльність цього періоду полягала в осмисленні духовності людини як особливого стану її внутрішньої культури. Сфера духовності відокремлюється від предметного світу і виділяється в окрему сферу буття. Отже, мислителям того часу вдалося знайти гармонію між вірою і наукою, теоретично обґрунтувати розподіл цих двох напрямків інтелектуальної діяльності.

Університети – це головна ланка доби Середньовіччя, що об'єднувала науку й освіту та сприяла розвитку суспільного інтелекту. Завдяки університетам відтворювались верстви інтелектуалів, священиків, яким надавалось право тлумачити біблійні істини. Інакше кажучи, завдяки розвитку університетів відбулася інституалізація освіти, що сприяло збільшенню кількості людей, які присвячували своє життя інтелектуальній діяльності.

В епоху Відродження в суспільстві склався потужний інституціонально керований, відтворювальний процес духовного виробництва. Виникали нові види наукових і навчальних закладів: академії, інститути, лабораторії, наукові товариства. У закладах освіти значна увага приділялася фізичному й естетичному вихованню, вивченню рідної, грецької та латинської мов, літератури, мистецтва, а також математики, астрономії, механіки, природознавства, географії. Відбулося відокремлення науки від релігії. Швидкими темпами розвиваються математика, астрономія, природознавство, механіка, низка географічних відкриттів сприяють розвитку географії. Запроваджуються експериментальні методи дослідження. Поступово акценти пізнання зміщуються на розвиток і вивчення фундаментальних наук. Паралельно швидкими темпами розвиваються технології, забезпечуючи перехід від ремісничого виробництва до мануфактури [9, 228].

Прискореними темпами розвиваються прикладні дослідження, технологія поступово стає безпосереднім середовищем розвитку наукових досліджень. Розвиток мануфактурного виробництва, торгівлі, мореплавання вимагає вирішення конкретних теоретичних і практичних завдань. В умовах розвитку ідей Відродження наука поступово наближається до практики і певною мірою відходить від схоластичних традицій. Застосування компасу, пороху, артилерії, фортифікації, друкування книг, кораблебудування тощо наблизили інтелектуальну діяльність до практики. Складається і набуває сили розвиток інституціональної системи «освіта – наука – техніка».

Сфера інтелектуальної діяльності суспільства, його духовне виробництво зазнає значних кількісних і якісних змін, вищим щаблем яких є системи фундаментальних і прикладних напрямків науки, яка перетворюється, на думку К. Маркса, на всезагальний продукт суспільного розвитку [7, 109]. Знання і

розум стали формувати й визначати цінність технологічного та інтелектуального продукту. Інтелектуальна праця разом з її науковими, технічними, технологічними втіленнями почала перетворюватись на продуктивну силу матеріального виробництва.

Наступний етап взаємодії інститутів науки – техніки – виробництва отримав назву промислового перевороту, який мав певні закономірності, але й одночасно і свої особливості у кожній країні. Промисловий переворот розпочався в текстильній промисловості, поширився на металургійну промисловість, енергетику, машинобудування, транспорт тощо. Як відзначав К. Каутський, саме машина призвела до промислового перевороту [4, 132].

У процесі розширення та поглиблення зв'язку інтелектуальної праці з виробництвом продукти розумової праці почали знаходити своє втілення в нових, більш ефективних засобах виробництва і продуктах виробництва, в технологіях і формах організації праці. З іншого боку, впровадження машин означило не тільки новий етап механізації виробництва, але й започаткувало нові форми організації праці, позбавило людину творчості, вільного руху думки. Наприклад, збільшуючи темп руху машин, Г. Форду вдалося інтенсифікувати працю робітників до надлюдських можливостей [12].

Технічна і технологічна спрямованість наукової та інтелектуальної праці виходить на перший план, технічна й економічна ефективність, прагматизм визначають не тільки розвиток техніки, але й для гуманітарної думки. Відтепер класична наука й освіта розвиваються за дисциплінарним принципом. Кожна наука і відповідна навчальна дисципліна розвиваються окремо через розвиток внутрішніх суперечностей. Розмежування сфер в науці базується саме на специфічних суперечностях, що вміщуються в об'єкт наукового дослідження. Якраз дослідження певних суперечностей, притаманних лише новій сфері явищ, складає предмет тієї чи іншої науки [6, 423].

В умовах стрімкої індустріалізації зазнають відповідних змін інститути науки й освіти. Технологічний і економічний прагматизм впливають на розвиток суспільної думки, моральні компоненти суспільних наук, суспільні відносини через зміну інституціональних чинників соціального й економічного розвитку. Створюється наукова система економічних знань, що поєднує прагматизм економічної діяльності суспільно-економічних відносин щодо опанування природи через застосування у матеріальному виробництві природничих і технічних знань у суперечливому поєднанні із духовними, моральними компонентами інститутів метасоціальної системи. З цього приводу понад 150 років тому видатний англійський економіст Дж. Ст. Міль писав: «економічний стан націй залежить від положення природничих знань, він складає предмет природничих наук і заснованих на них мистецтв. Але настільки воно залежить від причин моральних та психологічних, що спричиняються установами і суспільними відносинами, або якостями людської природи» [8, 22].

З розвитком техніки і машинної технології посилюється роль інтелектуальних функцій, відтак розумові здібності населення стають все більш вагомим чинником ефективності суспільної праці, збільшується вага інтелектуального компонента трудового потенціалу, посилюється інтелектуальний вектор відтворення населення, яке задіяне у загальних інституціональних проце-

сах індустріалізації, набуває розвитку професійна підготовка працівників промисловості за діадою «людина – технологічна система», поширюється мережа спеціальних навчальних закладів і шкіл, що забезпечують потреби індустріалізації.

Поняття «освіта» етимологічно і змістовно означає процес наукового пізнання, формування інтелекту й моралі. Разом із вступом в індустріальну епоху швидко зростає ціннісний статус саме таких наук, навичок і знань, які є ключовими для індустріального розвитку цивілізації. З розвитком і ускладненням масштабних технологій в індустріальну епоху люди реалізують свій творчий потенціал через володіння фахом, що потребує тривалого систематичного навчання. Інститут освіти стає конкретною соціальною, професійною діяльністю, спрямованою на розв'язання практичних завдань оволодіння науковими знаннями, вироблення прагматичних вмінь і навичок.

У високорозвинутих на той час суспільствах виокремлюється новітня категорія громадян (соціальна група) – інтелігенція, яку умовно ще позначено як «клас спеціалістів». Ця група є носієм професіоналізму у тій чи іншій галузі висококваліфікованої інтелектуальної діяльності. Інтелігенція – це люди, які професійно займаються інтелектуальною, творчою діяльністю. Слово «інтелігенція» походить від латинського "intellegens", що значить розумний, обізнаний [11, 201]. Сама назва «інтелігенція» з'явилася у першій половині XIX століття.

Розвиток інтелігенції співпав з розгортанням капіталістичних ринкових відносин. Отже, з огляду на специфіку економічних умов життєдіяльності можна вважати, що інтелігенція – це прошарок людей творчої розумової праці, що існують за рахунок продажу продуктів своєї інтелектуальної діяльності. Спочатку це були переважно юристи, лікарі, вчителі. З розвитком машинної індустрії акценти пересуваються на інженерно-технічну інтелігенцію. Розвиток фундаментальної науки, освіти, особливо впровадження науки у виробництво через розвиток прикладної науки спричиняє швидке зростання науково-технічної й освітянської інтелігенції, яка за швидкістю зростання значно випереджає інші класи та соціальні групи.

Поступово змінюється характер праці інтелігенції, яка все більше концентрується у колективах, спілках, де відбувається поділ фахівців за рівнем кваліфікації роботи, що виконується. Значно збільшується кількість спеціалістів середньої і нижньої ланок: техніків, лаборантів, медсестер, конторських службовців тощо, праця яких має переважно механічний характер. У зв'язку з цим соціологи все частіше до поняття «інтелігенція» відносять вищий прошарок спеціалістів, що займаються розумовою працею, яка має виражений творчий, інтелектуальний зміст.

Цей період розвитку науки був раєм для інтелектуалів. Ще не склалися остаточні системні знання, не закриті «плями» у священних концептуальних канонах, ще не склалося остаточно «істинне (цехове) знання», межі якого згодом вже було не дозволено перетинати допитливим вільнодумцям під загрозою опинитись у стані ренегатів і еретиків від науки [10, 38]. Право змінювати межі офіційно визнаного наукового знання поступово стало переходити до почесних керівників корпоративної науки, яка вже слугувала не тільки інтере-

сам суспільства і підприємництва, а й тим, хто при владі. Усе це сталося вже згодом, у XX столітті. В науці XIX ст. все ще панував дух Відродження та енциклопедизму, як спадок від XVII–XVIII століть.

З розвитком індустріального способу виробництва відбувається стрімке нагромадження інтелектуального й технічного потенціалу економічного базису. У XX ст. остаточно відбувається синтез науки з матеріальним виробництвом. Це зумовлено насамперед стрімким розвитком галузей прикладної науки, що забезпечило щільний органічний зв'язок між науково-дослідними і дослідно-конструкторськими роботами (НДДКР).

На початку другої половини XX ст. розпочався якісно новий, революційний стрибок у розвитку системи продуктивних сил економічно розвинених країн, що був пов'язаний із докорінними змінами традиційних елементів продуктивних сил, чинників виробництва відповідних техніко-економічних відносин. Це нове явище, що відбувалося на основі розвитку автоматизації виробництва під впливом нової науки – кібернетики, Дж. Бернал назвав науково-технічною революцією (НТР). НТР спричинила розвиток нового етапу цивілізаційного техніко-економічного прогресу – економіки постіндустріального типу [2].

Стрімка інтелектуалізація економічного життя змінила звичні акценти господарської діяльності й функціонування всього господарського механізму суспільства, яке перетнуло межу індустріальної цивілізації у напрямку поки що невизначеної «постіндустріальної» доби. Поряд із стереотипом нагромадження капіталу у речовій і грошовій формах пріоритетне місце посіла інтелектуальна діяльність економічно активної частини суспільства, її розумова праця. У пошуку економічних ресурсів, з огляду на їх пріоритетність, на перший план виходить полювання за носіями наукової, інженерної, управлінської та підприємницької творчості: розробками, відкриттями, ідеями, концепціями тощо, тобто за творцями та носіями інтелектуального продукту. Отже, рушійною основою сучасної господарської системи стає інтелектуальна діяльність, яка підпорядковує виробництво матеріальних благ та послуг і переміщується з другорядної позиції на місце, що визначає розвиток і функціонування всього господарського механізму.

В умовах розвитку якісно нової організаційно-технологічної системи економічних відносин і відповідного господарського механізму, за визначенням І.Л. Андреева, «інтелектуальна діяльність являє собою розумове (духовне) виробництво, своєрідну динаміку знань, ідей і новацій у різних сферах матеріального життя, техніки і технологій, науки, літератури та мистецтва, виробництва, культури і побуту, управління, менеджменту, створення й оригінального використання програмного забезпечення» [1, 48].

Інакше кажучи, наукову парадигму економічного розвитку постіндустріального суспільства не задовольняють традиційні уявлення про вдосконалювання і нагромадження засобів праці у сфері матеріального виробництва як основи економічного розвитку. В науковій літературі мова йде про значне і суттєве розширення базових уявлень про зміст економічного розвитку, його інституціональні чинники і складові елементи, які вийшли за межі традиційних уявлень про соціально-економічний ресурс розвитку продуктивних сил.

Сучасний економічний ресурс являє собою сукупність і комбінацію інформації, знань, інтелекту та інновацій, його правомірно називати стратегічним [5, 5]. Отже, внаслідок цивілізаційного розвитку *суспільне виробництво поділилося на дві макроекономічні складові частини: сферу матеріального виробництва і сферу духовно-інтелектуального або духовного виробництва. Духовне виробництво виокремилось у потужну самостійну макроекономічну складову.*

Найважливішою частиною продукту духовного виробництва, що має безпосередній вплив на розвиток матеріального виробництва, сфери послуг і самої людини в умовах НТР, є інтелектуальний продукт. Йдеться не тільки про інтелектуалізацію та інформатизацію праці, розвиток інтелектуальних здібностей людини як особистого чинника виробництва, але й про розвиток усього економічного базису суспільства.

Слід зазначити, що під сферою інтелектуального виробництва постіндустріального суспільства треба розуміти пізнання і засвоєння знань, створення нових знань і їх використання для розвитку сфер матеріального й духовно-інтелектуального виробництва в їх взаємопроникненні, взаємозалежності та взаємодії через виробництво матеріальних, інтелектуальних й духовних продуктів. Це здійснюється через виробництво і нагромадження матеріально-речового, науково-освітнього, інформаційного, організаційно-економічного, ідейно-світоглядного, художнього, культурного продуктів.

У сфері матеріального виробництва ця мета знаходить прояв у розвитку предметів праці і знарядь праці, впровадженні досконалих технологій, застосуванні нових форм організації виробництва і праці, оптимізації використання всіх можливих ресурсів процесу праці.

У сфері духовно-інтелектуального виробництва реалізація інтелектуального продукту полягає у створенні знань, їх засвоєнні людиною через освіту, в уречевленні знань через НДДКР, у розвитку управління, інформаційних технологій й усього того, що спрямовано на вдосконалення засобів виробництва, самої людини, середовища і умов її існування.

При аналізі проблеми розвитку сучасної економіки повинна бути представлена діалектика інституціональних понять. Тільки в єдності пізнання якісних і кількісних особливостей інституту інтелектуальної діяльності можливо здійснити реальне гносеологічне обґрунтування сутності категорії сфери духовно-інтелектуального виробництва, з'ясувати інституціональні чинники його розвитку в умовах економіки постіндустріального типу. Це і є діалектика, межі якої підлягають визначенню і яка не руйнує реальних відмінностей. У логіко-методологічному обґрунтуванні понять, інститутів, категорій найважливішим є не суперечливе протиставлення, а визнання їх єдності у контексті системності функціонування. Тобто це пов'язані системою взаємозалежні елементи, які одночасно є чинниками розвитку макроекономічної системи як цивілізаційні процеси.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Виокремлення розумової праці в самостійну сферу суспільно-економічної діяльності відіграло революційну роль у розвитку людської цивілізації. За економічним впливом і за наслідками воно цілком може вважатися четвертим крупним суспільним поділом праці. Узагальнюючи онтологічний аспект розвитку четвертого крупного

суспільного поділу праці, інституту сфери духовного виробництва, можна визначити складові елементи і будову його втілення в інтелектуальному продукті, а через це пізнати системи і підсистеми взаємодії його інтелектуотворюючих елементів, а також його кількісну характеристику.

Склад і напрямки реалізації інтелектуального продукту дуже розгалужені. Це різноманітний продукт виробництва і послуг, інформаційний продукт (втілений у численних носіях інформації) та знаряддя його використання, це продукт галузей освіти, культури, мистецтва, управління, різноманітних соціальних, економічних і політичних інститутів. Кількісна визначеність інституту сфери духовно-інтелектуального виробництва полягає в інтегральній здатності суспільства до мобілізації власних інтелектуотворюючих якостей і перетворення їх на продукт усіх напрямків, систем і підсистем інтелектуальної діяльності суспільства з метою власного відтворення та розвитку. Усе це знаходить прояв у здатності реалізувати всі складові частини інтелектуально-практичної діяльності суспільства, але для пізнання цього необхідне окреме дослідження.

1. *Андрєєв І.Л.* Інтелектуальна рента епохи інформатизації // Вісник НАН України. – 2004. – №10. – С. 47–53.
2. *Бернал Дж.* Наука в истории общества / Пер. с англ. А.М. Кедрова, И.В. Кузнецова. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 735 с.
3. Економічна енциклопедія: У 3-х т. – К.: Акад., 2002. – Т. 3: П (поручництво) – Я (япон. центр продуктивності). – 952 с.
4. *Каутский К.* Экономическое учение Карла Маркса. – М.; Л., 1930. – 242 с.
5. *Колот А.М.* Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економічних знань // Економічна теорія. – 2007. – №2. – С. 3–13.
6. *Мао Дзе-Дун.* Относительно противоречия // Мао Дзе-Дун. Избр. произведения. – М., 1952. – Т. 2. – С. 407–469.
7. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – М., 1974. – Т. 49: Маркс К. Экономические рукописи. – 556 с.
8. *Милль Д.С.* Основания политической экономии / Пер. и примеч. Н.Г. Чернышевского. – СПб., 1860. – 664 с.
9. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / Авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гужій та ін. – К.: Навч. кн., 2004. – Кн. 1: Пріоритет інтелекту. – 638 с.
10. *Онопрієнко Ю.* Наука у XXI столітті: проблеми і перспективи // Вісник НАН України. – 2007. – №11. – С. 31–57.
11. *Философский энциклопедический словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
12. *Форд Г.* Моя жизнь, мои достижения. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 208 с.
13. *Экономическая теория / С.В. Мочерный, Н.В. Некрасов и др.* – М.: Приор, 2000. – 415 с.
14. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: Изд-во полит. лит., 1974. – 240 с.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2012.